

ՏԱՐՕՆԻ

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ (ԵՂՐԴՈՒՏԻ) ՎԱՆՔԻ

1445 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԿՈՆԴԱԿԸ

(պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)

ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼԵԱՆ

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ԿՈՆԴԱԿԸ

Տարօնի պատմա-մշակութային նշանաւոր կենտրոններից մէկը՝ Ս. Յովհաննէսի վանքը՝ գտնուում էր Մուշ քաղաքից ութից տասը կմ. արեւմուտք, լեռնային գեղատեսիլ վայրում, Տարօն եւ Սասուն (Սանասունք) գաւառների սահմանագլխին: Եկեղեցական աւանդութիւնը վանքի հիմնադրումը կապում է Թադէոս առաքեալի անուան հետ, որը Հայաստանում իր քարոզչական գործունէութեան տարիներին այստեղ Եղրդի (Եղրդուտի) մշտադալար ծառի արմատների տակ թաքցրել է հոչակաւոր «չիչիւղոյն»՝ այն սրուակը, որի մէջ լցուած սրբազան նարդոսով վերակենդանացած Ղազարոսի քոյր Մարիամն օծեց Քրիստոսին: Չորրորդ դարի ըսկզբին Գրիգոր Լուսաւորիչը հրամայեց նոյն վայրում կառուցել վանք, ուր ամփոփուեցին Յովհաննէս Մկրտչի մասունքները (այստեղից էլ՝ անուանումը): Վանքը յայտնի է նաեւ Եղրդուտի (Եղրդի), Շիչիւղոյ, Եղէգնի, Արծուաբեր Ս. Նշան եւ այլ անուանումներով: Տարբեր ժամանակներում տիրոջթներ ձեռք բերելով, ո՛չ միայն Տարօնում՝ այլեւ յարակից մի շարք գաւառներում, Ս. Յովհաննէսը դարձաւ Հայաստանի խոշոր եւ հարուստ հողատէր վանքերից մէկը: ԺՅ. դարում նրա նշանակութիւնն այնքան էր մեծացել՝ որ այստեղ հիմնուեց առանձին եպիսկոպոսութիւն՝ կարապետ արքեպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ:

Այդ փաստը վաւերացուած է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր (—իս) Ժ. Զալալբեկեանց—Մակուեցու (1443—1465) 1445 թուի (Հայոց ՊՂԴ) կոնդակում: Թէեւ վերջինիս բնագիրը մեզ չի հասել (նա ոչնչացել է Մեծ Եղեռնի տարիներին), բայց բարբախտաբար պահպանուել են առանձին

ընդօրինակութիւններ, որոնցից յայտնի են հետեւեալները.

ա. Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Մատենադարանում պահուող թիւ 784 ձեռագիր ժողովածուի (ԺԹ. դար) 89ա—93բ թերթերում գտնուող եւ «Պատճէն Սուրբ Յովհաննու վանուց հին մագաղաթեայ կոնդակին» խորագիրը կրող ընդօրինակութիւնը:

բ. Մշոյ առաջնորդարանի նախկին քարտուղար Նազարէթ Մարտիրոսեանի 1914 թուի արտագրած օրինակը, որն ամփոփուած էր նրա ՆՐԷ-խարք Տարօնոյ ութը տետրից բաղկացած գործում (ներկայացուած էր Իզմիրեան մրցանակի): Հանգամանքների բերումով այն հասել է Երուսաղէմ, որն էլ տասնամեակներ անց հրատարակել է Արա Գալայճեանը:

գ. Յայտնի է, որ նշուած կոնդակը ժամանակին ընդօրինակել է նաեւ Արսէն Թոխմախեանը (1843—1892): Ի շարս այլեւայլ ընդօրինակութիւնների եւ գրառումների (ձեռագրական յիշատակարաններ, յիշատակագրութիւններ եւն.)՝ այն գտնուել է մի տետրում, որից էլ Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալիմեանը կարելոր հատուածներ է տպագրել իր յայտնի ՆՕ-տարք Հայոցում: Ուշագրաւ է, որ դրանց եւ վերը նշուած օրինակների համեմատումն ի յայտ բերեց մեծ ընդհանրութիւններ յատկապէս Վիեննայի «Պատճէն»ի հետ: Այսպէս, ա-ում եւ գ-ում հանդիպում են ամբողջական պարբերութիւններ, որոնք բացակայում են բ-ում: Այնուհետեւ՝ այդ օրինակների տարընթեցումները, որպէս կանոն, համընկնում են (ի հարկէ, կան նաեւ տարբերութիւններ): Դա յատկապէս ակնառու է Ս. Յովհաննէսի թեմի թուարկուող բնակավայրերի անուանումներում: Օրինակ, բ. «Փարխու», ա. եւ գ. «Փարխաւ» «Արճէշն» — «Առջիշէն», «Մմպատ» — «Մմբատ», «Սերկելիկ» — «Սելէ/րկէվիկ», «Սուտնոց» < «Աուտնոց» — «Աուտոց», «Սեւան» — «Սիւան», «Լուսլայիմ» — «Լուխլայիմ», «Ատախ» — «Ադախ», «Թըրճըր» — «Թոճըր», «Ճօզիկ» — «Ճաւղիկ» < «Ճաւզիկ», «Ընկուզակ» — «Ընկուզնակ», «Մսրճոր» — «Մոսրճոր», «Հարութոյ» — «Հարութոյ», «Կասգէ» — «Գագկէ» եւն.: Թէ՛ ա-ում եւ թէ՛ գ-ում Ուռուղի եւ Կորեկջրի միջեւ յիշատակուած է «Յողկունք (Յու—)» գիւղը: Գ-ում յատուկ նշուած են ԺԹ. դարի վերջին քառորդին աւերուած կամ այլազգաբնակ դարձած գիւղերը: Նոյն բնակավայրերը ցոյց են տրուած նաեւ ա-ում (աստղանիշով): Եւ վերջապէս՝ ա-ում, «Պալընճնէ» գիւղի վերելում գրուած է «Անթղու Առաքելոյ թեմ», իսկ գ-ում, նոյն տեղում, տրուած է «Անթղնու» առանձին բնակավայր, ինչը թիւրիմացութիւն է (թերեւս, ընդօրինակողի մեղքով): Մեր նշած փաստերը լուրջ հիմքեր են տալիս ենթադրելու, որ գ. ն եթէ անգամ Ա. Թոխմախեանինը չէ՝ ապա գոնէ արտագրութիւն է նրա օրինակից:

Հայոց վանքերի պատմութեան գիտակ եւ ուսումնասիրող Համազասպ Ռսկեանը կոնդակում տեղ գտած հակասութիւններից եւ անճշտութիւններ

րից եզրակացնում է, որ այն ամենայն հաւանականութեամբ տեղի հոգեւորականների ստեղծագործութիւնն է եւ հետապնդում էր մինչպատակ՝ հիմնաւորել իրենց սեփականատիրական իրաւունքները, դրանք պաշտպանել հարեւան միաբանութիւնների հնարաւոր ոտնձգութիւններից: Այս միտքը, անշուշտ, անհիմն չէ: Ս. Յովհաննէսի թեմի մէջ մտնող մեծ թուով բնակավայրեր գտնուում էին զգալի հեռաւորութեան վրայ եւ ժամանակի ընթացքում կարող էին անցնել մօտակայ վանքերին: Այդ թույլ չտալու համար՝ անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ ունենալ իրաւական փաստաթուղթ, որ պիտին է կոնդակը: Այնուհետեւ, Վիեննայի Միթիթարեանների Մատենադարանի թիւ 784 ձեռագրում հանդիպող կոնդակի պատճէնից պարզուում է, որ Ս. Յովհաննէսի միաբանութեանը յաջողուել էր տիրանալ Աղձնիքի նշանաւոր Աթախու (Անթղնու) Ս. Մակարայեցուոց կամ Ս. Առաքելոց վանքին պատկանող որոշ գիւղերի: Այդ քայլն «օրինականացնելու» համար նոյնպէս անհրաժեշտ էր իրաւական հիմք: Մեր կարծիքով՝ զուր չէ, որ կոնդակում մատնանշուում է, թէ Գրիգոր Մակուեցին սոսկ վերահաստատել է, «զկարգեալ վիճակն սրբոյ հոշակատր ուխտիս ի Սրբոյն Գրիգորէ մերոյ Լուսաորչէն, այլև՝ ի մեծէն ի Սահակայ Պարթեւէն... եւ յետոյ վերստին հաստատեալ ի Յոհան Օձնեցոյն...»⁵: Հայ եկեղեցու մեծերի յիշատակումն արդէն պէտք է որ օրինականացնէր սահմանեալ թեմի նկատմամբ Ս. Յովհաննէսի «ի վերուստ անտի» ունեցած իրաւունքները: Հարկ է նշել, որ վանքում պահուում էին երկու ուրիշ նմանատիպ փաստաթղթեր: Դրանցից առաջինը որ շնորհել էր Խալիֆ Ալին՝ թուագրուած էր, սակայն, Հիջրայից առաջ, ուստի եւ կեղծ էր: Միւսն աւանդաբար վերագրուում էին Լենկթիմուրին, որ սակայն կրկին պատմական հիմք չունէր: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ այդ կոնդակները եւս նպատակ ունէին պաշտպանելու վանքի սեփականութիւնը՝ այս անգամ արդէն Հայաստան լցուած քրդական եւ թուրքմենական զանազան աւազակարարոյ վաշկատուն ցեղերից: Ինչեւէ, մատնանշելով վերոյիշեալ փաստաթղթերում եւ, մասնաւորապէս 1445 թուի կոնդակում առկայ թիւրիմացութիւններն ու հակասութիւնները, Հ. Ոսկեանը եզրակացնում է, որ դրանցում կան նաեւ «պատմական ուղիղ կէտեր»⁶:

Կոնդակը մեծ կարեւորութիւն ունի յատկապէս պատմական աշխարհագրութեան տեսանկիւնից: Այստեղ մեծ թուով գաւառների ու գաւառակների, բնակավայրերի, անգամ ագարակների, հանդամասերի ու արտերի մասին յիշատակութիւններն ուշագրաւ տեղեկութիւններ են պարունակում պատմական Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան մի ընդարձակ տարածքի տեղանունագիտութեան (տոպոնիմիկայի), ինչպէս նաեւ վարչաքաղաքական, էթնո-դեմոգրաֆիական, սոցիալ-տնտեսական բազմաթիւ հարցերի վերաբերեալ:

Մ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԹԵՄԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
ԵՒ ԵՆԹԱԿԱՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

Վանական կոնդակներում սովորաբար հանգամանալից նշուում են տուեալ թեմի սահմանները, ընդգրկած տարածքն ու գաւառները՝ իրենց բնակավայրերով, կալուածքներով, հանդամասերով, արօտավայրերով եւն.։ Այդ տեսակէտից բացառութիւն չէ նաեւ քննարկուող փաստաթուղթը։ Ընդ որում՝ կոնդակի հաղորդած տուեալները հնարաւորութիւն են տալիս, որոշ դժուարութիւններով հանդերձ, քարտէսագրական նիւթի հիման վրայ՝ բաւական ճշգրիտ կերպով որոշել Ս. Յովհաննէսի թեմի սահմանները ԺԵ. դարի առաջին կէսին։ Ներկայացնում ենք այդ հատուածը. «Այսինքն, նախ՝ ի Ջրոյ Հինշինոյ իջանէ ի Մեղրագետ, Արածանի գետովն, որ Եփրատ անուանի, Սեռոքով լերամբ՝ մինչեւ ի Ջուրն Ճապաղի աւանովն եւ Ռապատի մինչեւ ի գիւղն, որ Յիսին կոչեն, Բաղին գաւառաւ, եւ Սեւան դղեկաւ, Տպնով եւ Ապարաւն, Աթաղ դղեկաւն, Թըղըլ աւանան՝ Միհրնկաւն հանդերձ, Սրգոհրանով, Նփրկերտաւ, որ է Մուֆարդին՝ Մարտիրոսաց քաղաքն, Պաթմանաւ եւ Ռապատ Նահրովն, Փարչանց գետովն, Պողոտայիւն՝ Կողբայ գաւառաւն հանդերձ, ընդ առաջ Անթանիոյ, ի յարեմտեան կողմանէ Ջրովն Հինշինու չրջի ի դաշտն Տարաւնոյ։ Այսօքիկ կարգեալ եւ սահմանեալ վիճակք սուրբ հռչակաւոր մենաստանիս, որ Շիշ Իւղոյ վանս յորջորջի»⁸։ Ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ թեմական սահմաններն ընթացել են խիստ որոշակի կարգով, չրջանաձեւ՝ արեւելք—արեւմուտք—հարաւ—արեւելք—հիւսիս։ Առաջինը յիշուող Հինշինոյ—ջուրը (Ջուրն Հինշինոյ) փաստօրէն, Ս. Յովհաննէսի թեմի ծայր հիւսիս—արեւելեան սահմանագիծն էր։ Մեր կարծիքով՝ դա վանքի արեւելքում գտնուող Փեթար գիւղի մօտից սկիզբ առնող գետակն է, որ այժմ կոչուում է Շաջ, եւ որն այնուհետեւ իջնելով Մշոյ դաշտ՝ Մեղագոմ կամ Մղագոմ գիւղի մօտ միանում է Մեղրագետին (պատմ.՝ Մեղ, այժմ՝ Karasu)։ Այնուհետեւ սահմանն ընթացել է վերջինիս հոսանքում շարունակուելով Արածանի գետով (Արեւելեան Եփրատ, այժմ՝ Murat)։ Արածանին Ս. Յովհաննէսի հիւսիսային հիմնական սահմանն էր, քանի որ նրան ենթակայ բնակավայրերը, բացառութեամբ մի փոքր մասի, գտնուում էին գետից հարաւ՝ ձախափնեակում⁹։ Արածանու հոսանքով իջնելով հարաւ՝ թեմական սահմանը, Ուուուղ գիւղ չհասած, չրջուել է արեւմուտք եւ Սեռոքով լեռով ձգուել մինչեւ Ճապաղջուր («Ջուրն Ճապաղի»)՝ ընդհատուելով Գինեկ՝ այժմ՝ Գէօյնուք կամ Գէօնուք գետի մօտ։ Կասկած չինել չի կարող, որ վերոյիշեալ Սեռոքովը ուսական տասը վերստանոց քարտէսում նշուած Սերոխս—դաղ (Serokhdagh) լեռնաշղթան է աւելի ճիշդ՝ Արածանուն զուգահեռ ձգուող վերջինիս հարաւային ճիւղը¹⁰։ Գինեկի հոսանքով իջնելով հարաւ եւ հատելով Ռա-

պատ արօտավայրի (թրքերէն՝ Rabat-düzü) տարածքը՝ սահմանը հասել է Արածանուն եւ կրկին թեքուել արեւմուտք: Շարունակելով ընթանալ նոյն ուղղութեամբ՝ այն կտրել է Սեւան բերդաքաղաքից հիւսիս գտնուող Սեւան—Մաղենի լեռները եւ հասել մինչեւ Բալահովտի Թրխէ (թրքերէն՝ Tirha) գիւղը՝ Արածանու ափին: Սա Ս. Յովհաննէսի թեմի ծայր արեւմտեան սահմանակէտն էր: Այս շրջանը կոնդակում կոչուում է Բաղին՝ համանուն գիւղի անունով, եւ պէտք չէ շփոթել Պաղնատուն գաւառի հետ, որը գտնուում էր աւելի հիւսիսում: Թրխէի մօտից շրջուելով հարաւ—արեւելք՝ սահմանը վերջինիս գետակով, ապա նոյնանուն Յխին (յետագայում՝ Սրին) լեռան եւ գիւղի մօտով իջել է Անգեղ տուն՝ ներառնելով նրա հիւսիսային մի փոքր մասը: Այնուհետեւ սահմանը շրջուելով արեւելք՝ հատել է Տիգրիսի Տրնի (Ջրենէ) եւ Ամբար վտակները, ընդգրկել Սլիվանի կամ Սիլվանի (հայկական աղբիւրներում՝ «Ներքին դաշտ») հիւսիսային լեռնոտ հատուածը, այդ թւում՝ Նփրկերտ կամ Մուֆարդին (Միաֆարկին, այժմ՝ Silvan) աւանը եւ հասել Բաթման՝ պատմական Քաղիթ գետը: Վերջինս հատելով ամենայն հաւանականութեամբ նշանաւոր Ֆրեթաման կամրջի մօտ՝ սահմանը թեմի մէջ է թողել Սանասնոյ—ջրի ձախափնեակում գտնուող փոքրիկ Ռապատ «Նահիան» (գիւղախումբ, գաւառակ): Սա Ս. Յովհաննէսի թեմի ծայր հարաւ—արեւելեան կէտն էր: Այնուհետեւ սահմանն ընթացել է «Փարչանց գետովն, Պողոտային՝ Կողբայ գաւառաւն հանդերձ»: Սա, թերեւս, կոնդակի առաւել դժուար որոշելի հատուածներից է, ինչը կապուած է Փարչանց գետի եւ «Պողոտայ»ի տեղադրութեան հետ: Թուարկման հերթականութիւնը ենթադրել է տալիս Փարչանցը նոյնացնել Ռապատ Նահիայի հիւսիսային սահմանագլխով հոսող այժմեան Սերան կամ Սէյբանէ (թրքերէն՝ Seybane) գետակի հետ: Յաջորդը, յիշուող «Պողոտայ»ն, մեր կարծիքով, Հազգօ գիւղաքաղաքից (այժմ՝ Kozluk) Խարըլոգ (Գապըլոգ, այժմ՝ Sason) ձգուող ճանապարհն է: Ամենայն հաւանականութեամբ իր կարեւորութեան եւ բարեկարգ լինելու պատճառով այն կոչուել է ուղղակի «պողոտայ», մանաւանդ եթէ հաշուի առնենք, որ Սասունում գերակշռում էին լեռնային դժուարանցանելի արահետներն ու կածանները: Ուշագրաւ է, որ անմիջապէս յետոյ յիշուում է Կողբ գաւառը, որն աւելի ուշ յայտնի էր Խուլփ (Կողբ > Կուլփ > Խուլփ) անունով (տե՛ս ստորեւ) եւ գրաւում էր զգալիօրէն արեւմուտք հոսող Կողբաձոր (Խուլփ) գետի հովիտը: Այս տուեալն ուղղակիօրէն ցոյց է տալիս, որ Ժն. դարի կէսերին Կողբն ունէր բաւական մեծ ընդգրկում՝ հասնելով մինչեւ Սանասնոյ—ջուր եւ ներառնելով յետագայի Խիանք գաւառակի տարածքը: Կարծում ենք, ի զուր չէ, որ անգամ Ի. դարի սկզբին օսմանեան վարչական բաժանումը վերջինս պահել էր Խուլփի կազմում:

Փարչանց—Պողոտայ հատուածով թեմական սահմանն ամենայն հաւա-

նականութեամբ հասել է մինչեւ Սանասնոյ—ջրի Բացի (Թրքերէն՝ Bekis) աջափնեայ վտակին, որի հոսանքով շրջուել հիւսիս—արեւմուտք: Փաստօրէն Բացին եղել է Սուրբ Յովհաննէսի եւ Սասունի հռչակաւոր Գոմոց կամ Մատին—Առաքելոյ վանքերի թեմերի սահմանարժանք: Շարունակելով ընթանալ նոյն ուղղութեամբ՝ սահմանն անցել է Չանդուս գետակով, հատել Տալվորիկի—ջուրը (Բաթմանի վտակներէց), այնուհետեւ՝ բարձրացել հիւսիս, բաժանելով Իշխանաձորը Տալվորիկից, եւ Կեփին ու Անդոկ լեռնազագագթներով հասել Կողբաձորի վերին ակունքները: Այստեղից, ինչպէս հաղորդում է կոնդակը, այն ընթացել է «ընդ առաջ Անթանիոյ»¹¹, որը Ս. Աթանազիսէի (Անթանիայի) վանքն է՝ Սիմ—սարի հարաւային ստորոտին¹²: Կտրելով Սիմ—սարը՝ վանքի թեմական սահմանը, արդէն յիշատակուած Հինշինոյ—ջրով դարձեալ մտել է Տարօն («չրջի ի դաշտն Տարաւնոյ»): Նշուած սահմաններում Ս. Յովհաննէսի թեմն ընդգրկել է Տարօնի հարաւ—արեւմուտքը, Ծոփքի մի մասը եւ հիւսիսային Աղձնիքը՝ մինչեւ Սանասնոյ—ջուր:

Կարեւոր նշանակութիւն ունեն վանքին ենթակայ գաւառների եւ գաւառականների մասին հանդիպող տեղեկութիւնները: Կոնդակը հաստատում է, որ նորընծայ Կարապետ Արքեպիսկոպոսն առաջնորդելու էր «Զըռըխին եւ իւր երկրին, Մուֆարղնայ եւ իւր երկրին, Սլեմանկին եւ իւր գաւառացն, եւ Նահիային, որ եւ Կողբ անուանի, Գազկու եւ իւր գաւառացն, Խաչկաւնաց եւ իւր մզրային, Կնճան եւ իւր գաւառին, եւ մասն ինչ ի Տարաւն գաւառին»: Սրանցից բացի՝ թեմի սահմանները նշելիս յիշատակուած են նաեւ Բաղին գաւառը, Միհրանիկը (գործիական հոլովով՝ «Միհրնկաւն») եւ Ռապատ «Նահիան»¹³: Այժմ՝ աւելի մանրամասն:

ա. ԶԼՌԸԽԻԿ. Քրդերէն՝ Zirigan¹⁴: Քրդական զըռըլի (Zirigi) ցեղի տիրոջին էր, այսինքն՝ օջաքլըքը, իշխանութիւնը, որտեղից էլ՝ անունը: Կենտրոնը Թարջիլ (Թերջիլ, Թըրճըլ եւն.) բերդն էր, որի անունով նոյնպէս յայտնի էր: Զըռըկցիներն Աղձնիքում հաստատուել էին բաւական ընդարձակ տարածքի վրայ՝ բաժանուելով մի քանի ճիւղերի՝ Աթախ, Թարջիլ (Զըռըխիկ), Քուրդաքան, Դերզնի կամ Դարզնի¹⁵:

բ. ՄԻՀՐԱՆԻԿ. Թրքերէն՝ Mihrani, Mihraniye: Ընկած էր Զըռըխիկից արեւելք՝ Միհրանի (Մեհրանի) անունով: ԺԵ. դարի երկրորդ կէսին, ինչպէս երեւում է կոնդակից, կազմել է Զըռըխիկ—Թարջիլի մի մասը (գաւառակը)¹⁶: Աւելի ուշ (ԺԵ. դար) Միհրանիկն առանձնանալով կազմել էր զըռըկցիների ճիւղերից մէկի օջաքլըքը:

գ. ՄՈՒՖԱՐՂՆԱՅ ԵՐԿԻՐ. Համանուն աւանի (նաեւ՝ Միյաֆարկին, Ֆարկին) շրջակայ գաւառը: Ինչպէս ցոյց են տալիս կոնդակի տուեալները՝ Ս. Յովհաննէսի թեմի մէջ էին մտնում մինչեւ Քաղիթ (Բաթման) գետն ընկած գիւղերը:

դ. ՍԼԵՄԱՆԻԿ. Սուլէյմանի քրդական ցեղի անունից (քրդերէն՝ Silêmanî կամ Silvanî, թրքերէն՝ Silvanli)¹⁷: Շարաֆիանի տուեալներով՝ այս ցեղն Աղձնիքում սկզբնապէս հաստատուել էր Կողբաձորի եւ Տալվորիկի—Նրի միջագետքում գտնուող Խոխ հովտում¹⁸: Վերջինս յիշատակուած է դեռ Վարդան Արեւելցու Աշխարհացոյցում (ԺԳ. դար), «Կողովիտ»¹⁹ եւ Մանախու ձորն ի Սասունէ» պարբերութիւնում²⁰: Կարծում ենք, որ այստեղ էլ պէտք է տեղադրել Սլեմանիկ գաւառը՝ նրա մէջ ընդգրկելով նաեւ Քաղիթի (այդ հաստուածում՝ Թեփէ կամ Գրը) աջափնեակում գտնուող Սլեմանի աւանի շրջանը՝ Մուֆարղից հիւսիս—արեւմուտք: Յետագայում սուլէյմանիները հայ աւատատէրերից աստիճանաբար խլեցին Կինճից (Գենջից) մինչեւ Դիարբեքի ընկած ընդարձակ տարածքի վրայ գտնուող բազմաթիւ բերդեր ու գաւառներ, այդ թւում Կինճը (Գենջը), Կողբը (Կուլփը), Գազկէն (Ջասկէն), Ռապատը²¹, Մուֆարղինը, Բոթիանը (Բիդիանը)²² եւն: Ամենայն հաւանականութեամբ այս ցեղի տիրոջներն արեւմուտքում հասնում էին մինչեւ Ակլ (պատմական՝ Անզղ) բերդաքաղաքի շրջանը: Դրա վկայութիւնն են Տիգրիսի աջ ու ձախ ափերին մեր օրերում էլ պահպանուած Սուլէյմանան (թրքերէն՝ Süleymanan, քրդերէն՝ Silêmana) եւ Սելման (թրքերէն՝ Selman) զոյգ գիւղերը: Ամենայն հաւանականութեամբ սուլէյմանիներին են ենթարկուել նաեւ Հայնին եւ Լճէն՝ իրենց շրջաններով: Սլեմանիկ տեղանունը պահպանուել է Սիլվան կամ Սիլվան ձեւով:

ե. ԿՈՂԲ ԿԱՄՆԱՀԻԱ. Արգէն նշել ենք, որ այս գաւառը ԺԾ. դարում ընդգրկում էր Կողբաձոր եւ Մանասոյ—Ջուր գետերի միջեւ ընկած շրջանը: Ինչպէս տեսանք՝ համապատասխանում էր Սասունի Խուլփ (Կողբի աղաւղումից) եւ Խիանք գաւառակներին: Կոնդակում հանդիպող երկրորդ անուանումը, ամենայն հաւանականութեամբ, հանդէս է եկել սուլէյմանիների նուաճումից յետոյ (արարերէն سولمان «շրջան, մարզ, երկիր, գաւառ, գաւառակ», թրքերէն նաեւ «գիւղական համայնք», «գիւղատուօ»): Իմա՝ բուն Սլեմանիկի գաւառակը²³:

զ. ԳԱԶԿՈՒ ԳԱԻԱՌ Գազկէ (Կասքէ, Գասգէ, թրքերէն՝ Caske կամ Ciksi) գիւղաքաղաքի շրջանը, Կողբից արեւմուտք՝ նրա անմիջական սահմանակցութեամբ: Ղ. Ինճիճեանը յիշում է Իսիան (Իսքիան) կամ «Պանօքցոց երկիր» անուններով: Տեղի ուազմատենչ, բայց քրդախօս հայերը, ԺԸ.—ԺԹ. դարերում, պահպանել էին իրենց անկախութիւնը: Նոյն հեղինակի մէկ այլ վկայութեամբ՝ «այս երկիր Պանօքցոց՝ է թեմ Սուրբ Յոհաննու, որ ի Մուշ»²⁴: Յետագայում՝ Հաւետիկ (քրդերէն՝ Havêdan)²⁵:

է. ԿԻՆՃ(Ն). Թրքերէն՝ Genç կամ Genç: Տարօնից արեւմուտք: Ինչպէս երեւում է կոնդակի տեղեկութիւններից՝ Ս. Յովհաննէսին էին պատկանում Արածանուց հարաւ ընկած գիւղերը (միայն մի փոքր մասը զրտ-

նում էր հիւսիսում, այն էլ՝ անմիջապէս գետափին): Յիշատակուող «Խաչկաւնք»ը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Կինճի բնակավայրերից մէկը: Ըստ երեւոյթին՝ Կինճի մէջ էին մտնում նաեւ աւելի հարաւում՝ Սառում գետի հովտում ընկած եւ կոնդակում յիշուող մի շարք բնակավայրեր, որոնք աւելի ուշ կազմում էին Փեշարի գիւղախումբը:

ը. ԲԱՂԻՆ. Պատմական Բալահովիտ գաւառի (Մոփք) հարաւային շրջանը, Յիսին (Սրին) լեռից մինչեւ Արածանի: Այդ մասը յայտնի էր նաեւ Աշմուշատ անունով (պատմական Արշամաշատից):

թ. ՌԱՊԱՏ ՆԱՀԻԱ. Թեմի սահմանները նկարագրելիս նշել ենք, որ Ռապատ Նահիան մի փոքր շրջան էր՝ Սանասնոյ-ջրի ձախափնեակում: Յետագայում վերանունուեց Բազրան (Բաքրան)՝ դառնալով նոյն քրդական ցեղի քոչատեղին:

ժ. ՏԱՐՕՆ. Ս. Յովհաննէսի թեմի մէջ էին մտնում գաւառի ծայր հարաւ-արեւմտեան եւ վանքին անմիջապէս սահմանակից գիւղերը՝ Հինչի-նոյ-ջրից մինչեւ Կինճ:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ այս տեղեկութիւնները կարեւոր են ո՛չ միայն վանքի թեմի վերաբերեալ պատկերացում կազմելու, այլեւ Մեծ Հայքի յիշատակուած նահանգների, եւ յատկապէս Աղձնիքի, ԺԵ. դարի առաջին կէսի վարչական բաժանման ուսումնասիրութեան համար: Այն էապէս տարբերում էր հին, աշխարհացոյցեան գաւառաբաժանումից եւ արտայայտում էր տուեալ ժամանակահատուածում այս շրջանի էթնօքաղաքական իրավիճակը: Սելջուկեան եւ, մանաւանդ, մոնղոլական արշաւանքների ընթացքում (ԺԱ.—ԺԳ. դարեր) զգալի թուով քրդական եւ թուրքմենական վաչկատուն ցեղեր հաստատուեցին Հարաւային Հայաստանում, այդ թւում եւ վերոյիշեալ գաւառներում՝ աստիճանաբար ենթարկելով տեղի նստակեաց եւ գերազանցապէս հայ, նաեւ՝ ասորի բնակչութեանը: Ծիշդ է, ԺԴ.—ԺԵ. դարերում քրդական ցեղերն իրենք ընդունում էին թուրքմէն ակ—կոյունլունների, իսկ ապա՝ կարա—կոյունլունների գերիշխանութիւնը՝ սակայն մեր բերած փաստերը ցոյց են տալիս, որ արդէն յիշեալ ժամանակաշրջանում նրանք ձեռք էին բերել այնպիսի հզօրութիւն, որ արդէն իրենց անուններն էին փոխանցել ժառանգական տիրոյթների վերածուած մի շարք գաւառների: Անգամ աւանդապահ հայ եկեղեցին ստիպուած էր արձանագրել այդ փաստը՝ նախապատուութիւնը տալով օտար անուանումներին (Ջրուբխիկ, Միհրանիկ, Սլեմանիկ եւն): Փաստօրէն այս շրջանից սկսուել էր Հայաստանի «քրդացումը», որը յատկապէս մեծ թափ ստացաւ օսմանեան նուաճման ժամանակ: Այս գաւառներում էր, ուր նախապէս ստեղծուեցին քրդական կիսանկախ ժառանգական իշխանութիւնները: Հարկ է նշել, որ նոր վարչական բաժանումը կենսունակ գտնուեց՝ յարատեւելով մինչեւ ԺԹ. դարի առաջին կէսը: Հե-

տեւանքը եղաւ այն, որ տեղի հայ բնակչութիւնն աստիճանաբար դուրս մղուեց կամ ուժացուեց նորեկ քուրդ տարրի կողմից: Նոյնը տեղի ունեցաւ աւելի հիւսիսում գտնուող զաւառներում, յատկապէս Կինճում (Գենջի), ուր ԺԶ—ԺԹ դարերում իշխում էին ղյւմիկ (ղըյմիկ կամ գագա) իրանական ցեղերը: Վերջիններս մինչեւ Բալասուրիս եւ Դերսիմ իրենց ենթարկելով բնիկներին՝ յետագայում հոծ հատուածներով ձուլեցին նրանց: Զուր չէ, որ ղյւմիկները մի զգալի մասն իրեն համարում էր հայերից սերուած: Այսպիսով՝ Ս. Յովհաննէսի վանքի 1435 թուի կոնդակը հետաքրքիր եւ ուշագրաւ աղբիւր է Արեւմտեան Հայաստանի նաեւ էթնիկական պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Այն համադրելով այլ սկզբնաղբիւրների հետ՝ կարելի է աւելի հանգամանալից լուսարանել մասնաւորապէս տուեալ ժամանակաշրջանի Տարօնի եւ Աղձնիքի էթնո—դեմոգրաֆիական իրավիճակին առնչուող բազմաթիւ հարցեր:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԹԵՍԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

Կոնդակում ամէնից արժէքաւորը վանքին ենթակայ բնակավայրերի շարքն է, որը ստորեւ ներկայացնում ենք ամբողջութեամբ՝ ըստ երեք ընդօրինակութիւնների քննական համեմատութեան. «Իջանէ աստուածային ծորումն աւրհնութեան... նախ՝ Ի Պլէլ, [Ի] Խոր(աւ)նք, Ի Բուլտ, Ի Փողըրկով, Ի յերկուս ս[ն]ծնուտ, Ի յԱրթիսանք, Ի յԱւաղբիւր, Ի Շեխլանք, Ի Գզլաղաճ, Ի Տարմածին, Ի Մլքաջուր, Ի Մաղկունք, Ի Հովիտ, Ի յՈւուուղ, Ի Կորեկջուր, Ի Կծու, Ի Խորձափանք, Ի Փարխաւ եւ յիւր մզրէքն, Ի Վերս, Ի Ճապկնուտ, Ի յԱռջիչէն, Ի Բերդ, Ի Քարուտ եւ յիւր մզրէն, Ի յԱրծնք, Ի Քիւմուտ, Ի Խաչկաւնք, Ի Սմպար, Ի Սերկելիկ, Ի Մազաւն, Ի յԱւուտոց, Ի Կորմրիկ, Ի Փէչար, Ի Ճանաձոր, Ի դղեակն յՌապատ, Ի յԱրգելք, Ի Հերքին, Ի Քարուտ, Ի յԵրէզ, Ի յԱնտեւ, Ի Մզակ, Ի Սառնէս, Ի Յոփում, Ի գիւղաքաղաքն Լճէ, Ի Գուճայ, Ի դղեակն Սեւան, Ի Բաղին եւ յիւր մզրէն, Ի Թիլ, Ի Յիսին, Ի Թրխէ, Ի Հրէտան, Ի Սրտէ, Ի Հայնի քաղաք, Ի Տպնէ, Ի յԱպար, Ի Զրուայ, Ի Պալընճնէ, Ի յԼուրսլայիմ, Ի յԱտախ, Ի Ճումարիկ, Ի Նունեաս, Ի Քարոզ, Ի Մըչրքիկ, Ի յԱրաւսք, Ի Վանք, Ի Զուրխիկ, Ի Հաւտնաւ, Ի Հըզրաւ, Ի Վանք, Ի Թրճըլ, Ի Քըրքան, Ի Զըկըչէն, Ի Մուֆարդին, Ի Հըսուն, Ի Պատման, Ի Պաւչաթ, Ի Պաշմըթէ, Ի Պաշխայ, Ի Սլէմանի, Ի յԱրտայ, Ի յԱրխունթ, Ի Ճաւգիկ, Ի Սրէպայ, Ի Պասմ, Ի Պախրունաս, Ի Պահըմթէ, Ի յՌապատ, Ի Բացի, Ի Պերմ, Ի Հուիկ, Ի Վանք, Ի Ճաճանք, Ի Սանտայ, Ի յիշխնձոր, Ի յԼնկուզնակ, Ի Սեւիթ, Ի յԱրտկաւնք, Ի Հեղին, Ի յԱրս, Ի Մեծ Փառկայ, Ի Փառկայ, Ի Սաղտուն, Ի Շուղէք, Ի Կէրէնտիկ, Ի յԱհրաւնք, Ի Գեղըվան, Ի յԼնձքար, Ի Վանք, Ի Մսրըձոր, Ի Կից, Ի Յեհոր, Ի Հարուի-

թոյ, ի Տըլերէթաւ, ի Փասուր, ի Կակուաս, ի յԱպտակէս, ի յԱպիզողէ, եւ ի գիւղաքաղաքն Կասգէ եւ յիւր գաւառաւքն»²⁶: Ընդամէնը յիշատակուած է 118 բնակավայր՝ չհաշուած չորս մզրէ—ազարակները, որոնցից ստոյգ յայտնի է 108 ի եւ կասկածելի է ութի տեղադրութիւնը: Չի յաջողուել ճշգրել միայն երկուքը՝ Պասմը եւ Ապիզողէն²⁷: Բնակավայրերի թուարկումը սկսուած է Տարօնից եւ ընթանում թեմական սահմանների վերը նշուած կարգով: Բնակավայրերը համակարգել ենք ըստ հետեւեալ գաւառների.

ա. ՏԱՐՕՆ. Ինչպէս նշել ենք՝ Ս. Յովհաննէսին էին պատկանում գաւառի հարաւ—արեւմտեան այն գիւղերը, որոնք գտնուած էին վանքի անմիջական հարեւանութեամբ՝ Հինչինոյ—ջրից մինչեւ Արածանի: Կոնդակում դրանք 14ն են՝ Պլէլ, Խոր[աւ]նք, Քուուտ, Փողրկով, ս[ն]Մնուտ(2), Արթիաւնք, Աւգաղբիւր, Շեխլանք, Գլաղաճ, Տարմածին, Մլքաջուր, Մաղկունք, Հովիտ, Ուռուղ, որոնց տեղադրութիւնը, բացառութեամբ Հովիտի, ստոյգ յայտնի է: Տեղանունները հիմնականում անաղարտօրէն պահպանուել էին նաեւ Ի. դարի սկզբին, թէեւ մասամբ աղաւաղուել կամ փոխուել էին²⁸: Ինչ վերաբերում է Հովիտ գիւղին՝ ապա բնակավայրերի թուարկման յաջորդականութիւնը թոյլ է տալիս ենթադրաբար այն տեղադրել Մաղկունքից հարաւ՝ Արածանու ոլորանի մօտ՝ ձախ ափին: Հարկ է նշել, որ այս չըջանում, որը Ի. դարի սկզբին յայտնի էր Հազնախ անուամբ, նոյնպէս հանդիպում է նոյնանուն գիւղ²⁹: Եւս մի դիտողութիւն: ա.ում եւ գ.ում, Ուռուղի ու Կորեկջրի միջեւ հանդիպում է «Յողկունք» («Յողկունք») գիւղը, ինչը, մեր խորին համոզմամբ, «Մաղկունք»ի ձեռագրային աղաւաղումն է, հետեւաբար՝ թիւրիմացաբար է մտցուել ընդօրինակութեան մէջ: Այն առանձին բնակավայր չենք դիտել, ուստի եւ քարտէսում չենք տեղադրել:

բ. ԿԻՆՃ ԵՒ ՓԵՉԱՐ. Կոնդակում յիշատակուող 26 բնակավայրերից (Կորեկջրից մինչեւ Մզակ ներառեալ), 14ը բաժին են ընկնում Կինճին, մնացածները՝ Փեչարին: Նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալ երկու գաւառները գրեթէ անձանօթ են ընթերցողին՝ դրանց բնակավայրերի մասին կը խօսենք աւելի մանրամասն: Կինճի բնակավայրերից մեզ յաջողուել է վերջնականապէս ճշգրել տասնմէկի տեղադրութիւնը՝ Կծու, Փարխաւ (այժմ՝ Ferik), Վերս (Virsek), Ճապկնուտ (Canut), Առջիչէն (յետագային՝ Արչէն, թրքերէն՝ Arduşin)³⁰, Բերդ (յայտնի է նաեւ Կինճ կամ Գենջ անունով, գաւառի կենտրոնը, թրքերէն՝ Kaleköy կամ Genç), Քարուտ, Արծենք, Քիւմուտ, Խաչկաւնք (Haçik), Սերկեւլիկ (Serkevil): Որոշակի դժուարութիւններ են առաջանում միայն Կորեկջուր, Խորձավանք եւ Սմպար գիւղերը տեղադրելիս: Առաջինը յիշուած է Տարօնի բնակավայրերից անմիջապէս յետոյ: Ըստ յաջորդականութեան՝ այն տեղադրել ենք Կծու գիւղից մի փոքր հարաւ, Արածանու ձախ ափին գտնուող Gölcük լեռան մօտ. (կարծում ենք՝

վերջինս «Կորեկջուր» տեղանունն թրքերէնի աղաւաղումն է): Ամենայն հաւանականութեամբ՝ 1878 թուի Ապրիլի 14ին Դիարբեքիւրի թեմի առաջնորդ Փիլիպոս եպիսկոպոս Նաճարեանցի՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարան ուղարկած գիւղացանկերում, որոնք քաղուած են Օսմանեան Տարեգրքից, Գենջի («Կէնճ») կազմում յիշուող Խորջուր գիւղը³¹ նոյն Կորեկջուրն է: Խորձավանքը յաջորդում է Կժուին: Փ. Նաճարեանցի արդէն նշուած գիւղացանկերում եւս այն («Խոսրովանք») գտնուում է նոյն գիւղից («Կազու») յետոյ³²: Նկատի առնելով այս փաստերը՝ Խորձավանքը տեղադրել ենք վերջինից մի փոքր հիւսիս—արեւմուտք՝ նոյնացնելով զայն Virsik գիւղի հետ³³: Երրորդը բնագրում հանդիպում է «Մմպատ» ձեւով: Մեր կարծիքով՝ սա գրչական սխալ է, որն առաջ է եկել ձեռագիր «ր»ի եւ «տ»ի յաճախ հանդիպող շփոթից: Ուստի՝ գիւղի անունը սրբագրելով «Մմպար»՝ այն տեղադրել ենք «Խաչկաւնք» եւ «Սերկեւլիկ» բնակավայրերի մօտ, մանաւանդ, որ յիշուում է դրանց հետ, եւ նոյնացնելով ժամանակակից Sindarի հետ³⁴:

Փեչարի գիւղերի ճշգրիտ տեղադրութիւնը որոշ չափով բարդացնում է նրանց անկանոն հերթականութիւնը: Այնուհետեւ, այդ շարքում յիշատակուող Ճանաձոր եւ Ռապատ («յՌապատ») բնակավայրերը գտնուում էին գաւառակի սահմաններից դուրս: Դրանցից առաջինը ներկայիս Cınzur կամ Cinezur³⁵ գիւղն է՝ Լճէ գիւղաքաղաքից հարաւ: Երկրորդը, որի մասին արդէն խօսել ենք (տե՛ս վանքի թեմի մէջ մտնող գաւառներին վերաբերող մասը), Աղձնիքի ԺԵ. դարի նշանաւոր բերդաքաղաքներից էր եւ գտնուում էր Փեչարից արեւմուտք՝ պատմական Կղեսուրք լեռնանցքի շրջանում, ներկայիս Քաղքիկ գիւղից շուրջ հինգ կմ. հիւսիս—արեւելք, մրտնելով սուլէյմանի քրդերի տիրոյթի մէջ: Բերուած փաստերը ցոյց են տալիս, որ կոնդակի այս մասում կան յետագայ միջամտութիւններ, զորս մատնանշում է Հ. Ոսկեանը եւս: Չի բացառուում, որ մի քանի բնակավայրեր աւելի ուշ են աւելացուել, ինչն էլ խախտել է դրանց աշխարհագրական հերթականութիւնը: Սակայն չնայած այս ամէնին՝ մեզ յաջողուել է ճշդել յիշատակուած 12 բնակավայրերից տասի տեղադրութիւնը: Դրանցից չորսը՝ Մոզաւն (այժմ՝ Mezrun), Աււտնոց (Avdos), Արգելք (Arkilir) եւ Հէրքին գտնուում էին Սառում գետի վերին, նոյնքանն էլ՝ Փէչար (Piçar), Երէզ (Herezin), Անտեւ (Endif) եւ Մզակ՝ միջին հոսանքի շրջանում: Ճանաձորը եւ Ռապատը, ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք, չէին մտնում Փէչարի կազմի մէջ: Մի փոքր կասկածելի է միայն հետեւեալ երկու գիւղերի տեղադրութիւնը:

1. ԿՈՐՄՐԻԿ. Բնագրում՝ «Կորմրիչ»: Մեր կարծիքով՝ սովորական գրչական սխալի հետեւանքով վերջին «կ»ն կարդացուել է «չ»³⁶: Կատարելով վերոնշեալ սրբագրութիւնը՝ այն նոյնացրել ենք Փեչարի հարաւային սահմանագլխին գտնուող ժամանակակից Կորմիկ (Kormik) գիւղի հետ³⁷:

2. ՔԱՐՈՒՏ. Մեր կարծիքով Փ. Նաճարեանցի գիւղացուցակներում հանդիպող «Քարաթ» գիւղն է³⁸, որը, նկատի առնելով բնակավայրերի հերթականութիւնը՝ նոյնանուն է KOZ լեռան հիւսիս-արեւելեան ստորոտին գտնուող Արգաթ (Argat) բնակավայրի հետ:

գ. ԲԱՂԻՆ ԵՒ ՍԵՒԱՆ. Կոնդակում Բաղին գաւառի բնակավայրերից յիշուում են ընդամէնը չորսը՝ Բաղինը, Թիլը, Թրխէն եւ Յիսինը, որոնց բոլորի տեղադրութիւնը ստոյգ յայտնի է: Դրանցից միայն Յիսինն է ժամանակի ընթացքում աղաւաղուել՝ դառնալով Սրին (թրքերէն՝ Serin): Սեւան բերդաքաղաքը («ղղեակն Սեւան») գտնուում էր Բաղինից արեւելք՝ Դբնի գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ Սեւան-Մաղենի լեռների մօտ: Ժթ. դարի վերջին – Ի. դարի սկզբին երբեմնի նշանաւոր այս բնակավայրը վերածուել էր անշուք դժիկարնակ գիւղակի եւ կոչուում էր Աւնիկ³⁹: Սեւան (Սիվան, Սեւին) անունն անցել էր շրջակայ երկու տասնեակից աւելի գիւղերից կազմուած Նահիէին, որը մտնում էր Դիարբեքի Վիլայէթի Բալուի կազայի մէջ:

դ. ՀԱՅՆԻ, ԼՃԷ ԵՒ ՍԼԵՄԱՆԻԿ. Կոնդակում յիշատակուում են այս գաւառների 12 բնակավայրեր, այդ թւում՝ Հայնին («Հայնի քաղաք»)՝ իր հինգ (Սըտէ, Տպնէ, Ապար, Չըռայ, Պալունճնէ), Լճէն («գիւղաքաղաքն Լճէ»)՝ մերձակայ երեք (Սաունէս, Յոփում, Գումայ) գիւղերով, ինչպէս նաեւ Սլեմանին: Այս շարքին ենք միացրել նաեւ Հրէտան գիւղը՝ Ակլի (պատմական՝ Անգղ) գաւառից:

Տասնիններորդ դարի վերջից Ի. դար վերոյիշեալ բնակավայրերի մեծագոյն մասը պահպանել էր կոնդակում աւանդուած անուանումները: Աննշան փոփոխութիւն էր կրել միայն Ապարը (Anbar>Ambar): Հարկ է նշել, որ թրքերէն աղբիւրներում հանդիպում են նաեւ որոշ գիւղանունների տարբերակներ՝ Յոփում>Fum, Գումայ>Cum, Հայնի>Hani:

ե. ՄՈՒՖԱՐՂԻՆ. Յիշատակուած է համանուն աւանն իր շրջակայ 5 գիւղերով (Հըսուն, Պատման, Պաւշաթ, Պաչմըթէ, Պաշխայ), որոնց բոլորի տեղադրութիւնը նոյնպէս ստոյգ յայտնի է: Ժթ. դարի վերջից Ի. դարի սկիզբը աղբիւրներում վերոյիշեալ բնակավայրերից փոփոխուած անուանումներով հանդէս են գալիս հետեւեալ երեքը՝ Պատման>Malabadi/o/ կամ Malabari/beri⁴⁰, Պաչմըթէ>Başimt⁴¹, Հըսուն>Hersan/-şan⁴²:

զ. ՉԼՌԸԽԻԿ ԵՒ ԱԹԱԽ. Ս. Յովհաննէսի թեմին էին պատկանում 15 բնակավայր, որոնցից ութը՝ Չըռըխիկում (Ըռըսլայիմ, Չըռըխիկ, Հոտնաւ, Հգրաւ, Վանք, Թըրճըլ, Քըրքան, Չկըչէն) եւ եօթը՝ Աթախում («ղղեակն» Ատախ կամ Աթախ⁴³, Ճումարիկ, Նունեաս, Քարոզ, Մըշըքիկ, Արաւսք, Վանք):

Հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հետեւեալ բնակավայրերը.

1. ՉԼՌԽԻԿ. Համանուն գաւառի գիւղերի շարքում նշուում է առա-

ջինը, ապա յաջորդում են «Հոտնաւ»ը, «Հրգրաւ»ը, «Վանք»ը եւն: Նման հերթականութիւնը մեզ թոյլ է տալիս գիւղը նոյնացնել Միհրանի (թրքերէն՝ Mihrani կամ Mireni) բնակավայրի հետ, որի անունով, ինչպէս նշել ենք, շրջակայ գաւառակը կոչուում էր Միհրանիկ: Վերջինս ժԵ. դարի առաջին կէսին, ինչպէս տեսանք, դեռ Ջրուբխիկի մի մասն էր (արեւելեան հատուածը): Մեր կարծիքով՝ աւելի ուշ, երբ Միհրանիկը (Միհրանին) առանձնացել եւ դարձել էր ինքնուրոյն գաւառ (օջաքլքք), անունը փոխանցեց կենտրոնին՝ Ջրուբխիկին, ինչը սովորական երեւոյթ էր, որն էլ այդուհետեւ սկսեց կոչուել Միհրանի: Ջրուբխիկ (Ջրուբկան) անունը պահպանուեց նախկին գաւառի արեւմտեան մասի վրայ, որը ժՁ.—ժԹ. դարերում կոչուում էր նաեւ Թարջիլ կամ Թերջիլ՝ կենտրոնը հանդիսացող համանուն բերդաքաղաքի անունով (կոնդակում «Թրուբլլ» կամ «Թրուբլլ», յիշուում է որպէս «աւան»): Աւելի ուշ, ժԹ. դարի երկրորդ կէսին, Թարջիլի անկումից յետոյ, Ջրուբխիկի (Ջրուբկանի) կենտրոնը տեղափոխուեց հարեւան Հազր (կոնդակում՝ «Հրգրաւ») գիւղաքաղաքը:

2. ՎԱՆՔԵՐ. Սրանցից առաջինը Ս. Մակարայեցուոց կամ Առաքելոց (Աթխու) վանքն է՝ Աթխից մի փոքր հիւսիս—արեւելք, որն իր ենթակայ գիւղերի հետ ժԵ. դարի առաջին կէսին անցել էր Ս. Յովհաննէսի գերատեսչութեանը⁴⁵: Երկրորդը Հազրոյի մօտակայ Այնըրըզի Ս. Աստուածածնի վանքն է (թրքերէն՝ İmbirik)⁴⁶:

3. ՄՇՐՔԻԿ. Տեղադրել ենք ներկայիս Müsriif գիւղի տեղում: Մեր խորին համոզմամբ՝ սա «Մշրքիկ»ի արաբագիր աղաւաղման հետեւանքն է, որ գալիս է ق Եւ ف տառերի շփոթից (مشرف > مشرق)⁴⁶: Ժամանակի ընթացքում սխալ տարբերակը պաշտօնականանալով՝ դուրս է մղել ճիշդ ձեւը:

Նշուած գաւառների բնակավայրերի մի մասի անուանումները եւս ժԹ. դարի վաղ եւ Ի. դարի սկիզբները փոփոխուել էին՝ Հոտնաւ > Hondof⁴⁷, Քրքքան > Kekan⁴⁸, Չկրչէն [նախնական Չուկ/խ/ուր+չէն] > Zugur⁴⁹, Քարոզ > Kervez⁵⁰, Արաւսք > Aruzazami:

է. ԿՈՂԲ (ՆԱՀԻԱ)⁵¹ ԵՒ «ԳԱՉԿՈՒ ԳԱԻԱՌ». Կոնդակում յիշուում են 39 բնակավայրեր, որոնցից Կողքում էին 34ը՝ Արտայ, Արխունթ, Ծաւգիկ, Սրէպայ, Պասմ, Պախրունաս, Պահրմթէ, Ռապատ, Բացի, Պերմ, Հոիկ, Վանք, Ծաճանք, Սանտայ, Իշխնձոր, Ընկուզնակ, Սեւիթ, Արտկանք, Հեղին, Արս, Մեծ Փառկայ, Փառկայ, Սաղտուն, Ծուղէք, Կէրէնտիկ, Ահրանք, Գեղրվան, Ընձքար, Վանք, Մարրձոր, Կից, Յեհոր, Հարուիթոյ, Փասուր: «Գաղկու գաւառ»ի բնակավայրերը հինգն են՝ համանուն գիւղաքաղաքը (կոնդակում՝ «Կասգէ»), Տըլբրէթաւ, Կակուաս, Ապտակէս, Ապիզողէ⁵²): Նշուած բնակավայրերից չի յաջողուել ճշգրիտ միայն հետեւեալ երկու գիւղերի տեղադրութիւնը. քարտէսում տեղ չեն գտել:

1. ՊԱՄՄ. Ըստ Ղ. Փիրղալեմեանի՝ ԺԹ. դարի վերջին քառորդին աւերակ էր⁵²: Անունն արտաքին նմանութիւն ունի Հագրոյից հարաւարեւելք գտնուող Bazmarի հետ, սակայն թուարկման հերթականութիւնը բացառում է այդ:

2. ԱՊԻԶՈՂԷ (ԱՊԵՂՈՂՆ). Աղբիւրների պակասը հնարաւորութիւն չի տուել անգամ վերջնականապէս ճշդել գիւղի անունը: Կարծում ենք, այն նոյնական է 1688 թուին գրուած մի Աւետարանի յետագայի յիշատակարանում հանդիպող «Ապտոզողան» («Ապտոզողան⁶⁰») բնակավայրին⁵³: Կասկածից վեր է միայն, որ գիւղը գտնուում էր «Գազկու գաւառ»ում եւ, ինչպէս ցոյց է տալիս բնակավայրերի թուարկման հերթականութիւնը. այն պէտք է փնտռել «Ապտակէս»ի (յետագայում՝ Թիախս) եւ «Կասգէ»ի (Գազկէ) շրջանում: Ի դէպ՝ դրանցից առաջինը, ըստ ժամանակակից քարտէսագրական նիւթերի, քսաներորդ դարասկզբին կազմուած էր առանձին գիւղակ «Թաղերից», ինչը սովորական երեւոյթ էր ինչպէս Սասունում՝ այնպէս էլ միւս հայկական լեռնագաւառներում: Զի բացառուում, որ «Ապտոզողէ» – «Ապեղողն» – «Ապտոզողան» գիւղը ժամանակի ընթացքում, միաձուլուելով «Ապտակէս» – Թիախսին, դադարել է գիտուել որպէս առանձին բնակավայր: Յաւօք, այդ գիւղակ – «Թաղերի» անուանումները մեզ յայտնի չեն, ինչը, մեր կարծիքով, կը տար հարցի վերջնական պատասխանը:

Որոշակի հետաքրքրութիւն են առաջ բերում երկու «Վանք»երը: Դրանցից առաջինը, որը յիշուած է «Ճաճանք» գիւղից առաջ, նոյնացրել ենք վերջինիս մօտակայ Հեշտէրի (Հեշթերի) հետ, ուր Ի. դարի սկզբին գեապահպանուած աւերակ եկեղեցու շրջակայքի հողերը «Չախա դերէ» Վանքի հող⁵⁴, էին կոչուած⁵⁵: Երկրորդ «Վանք»ը նշուած է «Ընձքար»ից յետոյ, որն էլ մեզ թոյլ է տալիս նոյնացնել այն գիւղի նշանաւոր Սուրբ Գէորգի հետ:

Օսմանեան տիրապետութեան ընթացքում վերոյիշեալ բնակավայրերի մի մասը ձեռք էր բերել նոր անուանումներ, որոնք հանդիպում են գերագանցապէս պաշտօնական վաւերագրերում, ինչպէս նաեւ տեղի քուրդ բնակչութեան շրջանում: Ստորեւ ներկայացնում ենք այդ բնակավայրերը՝ Սրիպայ>Herip, Բացի>Bekis, Պերմ>Parmis, Արիտունթ>Herent, Հոիկ>Helis⁵⁶, Վանք>Hester, Ճաճանք>Cacas⁵⁷, Իշխնձոր>Akçasir, Սեւիթ>Süit, Ընկուզակ>Güznak, Հեղին>Helin, Արս>Ersik, Փառկայ>Firke, Սաղտուն>Saltan, Շուղէք>Şinaz, Կէրէնտիկ>Girindis⁵⁸, Ահրաւնք>Hinzi, Ընձքար>Askar, Մսրըձոր>Gelimansur⁵⁹, Կից>Kiz, Հարուիթոյ>Herbat, Տըլբրէթաւ>Tiltif⁶⁰, Ապտակէս>Tiyakus⁶¹, Կասգէ (Գասգէ, Գազկէ)>Թրքերէն՝ Ciksi:

Կոնդակը մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ Ս. Յովհաննէսի անմիջական մերձաւոր կալուածքների, ազարակների եւ արօտա-

վայրերի, մի խօսքով՝ հողային հարստութեան մասին: Հաշուի առնելով այդ հատուածի տեղանուանագիտական առումով ներկայացնող հետաքրքրութիւնը՝ աւելորդ չենք համարում ստորեւ այն ներկայացնել ամբողջութեամբ, ինչպէս միշտ՝ կոնդակի երեք ընդօրինակութիւնների համեմատութեամբ: «Այլեւ, սուրբ Բարդուղիմէոս հանդ եւ սինաւոն⁶² այս է՝ առուականն Յէրկէն, Արաւսիկ, Դարբնաձոր, Հորու—Ձորովն մինչեւ ի Ղզլաղաճն, Վերին Դէրպնատրպասայ մինչ ի Մնձնուտայ վերեւն, Քաշոյրովն մինչ յէմին Թափանն եւ Քոռուտն: Տէրընաղբիւր մզրայ է, ջրի անդին Խորոնից է, այսդին՝ վանից: Երեք աղբիւր կայ ի Բլլէլի ձորն՝ վանիցն է, մինչեւ ի յառուականն Քարխըլի Ջուրն՝ վանիցն է, քամ Տատրիսգոմու, սինաւո խոտրնձին հանտակն, Գետի փուլ, Պաւղոսի հրնի ճանապարհն, Երուկնին՝ մինչեւ ի հանտակն»⁶³: Յաւօք, նշուած հատուածը շատ կողմերով մութ է մեզ համար, քանի որ յիշուող առուակների, հանդամասերի, աղբիւրների, ձորակների եւ ագարակ—մզրաների մեծագոյն մասի տեղադրութիւնն անյայտ է: Այն հնարաւոր կը լինէր որոշել միայն ժամանակին կազմուած ճշգրիտ եւ մանրամասն տոպոգրաֆիական քարտէսների, ինչպէս նաեւ հանգամանալից տեղեկագրերի հիման վրայ, որոնք բացակայում են: Պէտք չէ մոռանալ նաեւ տեղի հայ բնակչութեան գրեթէ գլխովին բնաջնջման փաստը 1915 թուին, որը նոյնպէս վճռական դեր է ունեցել յիշեալ տարածքի միկրոտոպոնիմիկայի ի սպառ վերացման կամ հիմնովին փոխուելու համար: Այնպէս որ՝ կարելի է ասել, որ այդ տեղանունները գերազանցապէս անդառնալիօրէն կորած են: Այնուամենայնիւ՝ առանձին նշխարներ պահպանուել են, եւ դա՝ հիմնականում այստեղ աւելի ուշ առաջացած նոր գիւղերի շնորհիւ: Այսպէս, «Բլլէլ»ը թեմական գիւղաշարքում առաջինը յիշուող «Պլէլ»ն է⁶⁴, եւ գտնուում էր վանքից շուրջ երեք կմ. հիւսիս—արեւելք եւ մինչեւ 1915 թիւը հայաբնակ էր: «Տատրիսգոմ»ը (տարբերակ՝ «Տատրագոմ», թրքերէն՝ Dazikom), որը նոյնպէս մինչեւ Մեծ Եղեռնը հայաբնակ էր՝ վանքի հարաւակողմում էր՝ Սասունի նախալեռնային գօտում. որոշ աղբիւրներ այն յիշատակում են հենց լեռնագաւառում⁶⁵: Ենթադրելի է, որ «Հորու—Ձոր» է կոչուել Ս. Յովհաննէսից մինչեւ Կզրլաղաջ գիւղ ձգուող ձորահովիտը, իսկ Վարդենիք (սեռական՝ «Վարդենից») եւ Վերին Վարդենիք տեղամասերն ամենայն հաւանականութեամբ գտնուել են Խորոնքի հարեւանութեամբ եւն.:

Այսպիսով՝ կոնդակի նշուած հատուածները խիստ հարուստ նիւթ են պարունակում ինչպէս տեղանուանագիտութեան՝ այնպէս էլ լեզուաբանութեան եւ սոցիալ—տնտեսական յարաբերութիւնների պատմութեան վերաբերեալ, ինչը լրացուցիչ անգամ բարձրացնում է այդ եզակի փաստաթղթի արժէքն ու նշանակութիւնը:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԻ ԹԵՄԸ ՅԵՏԱԳԱՅ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Կոնդակում յիշատակուող գաւառները, գրեթէ առանց բացառութեան, վանքի հոգաբարձութեան տակ շարունակեցին մնալ նաեւ յետագայ հարիւրամեակների ընթացքում: Այսպէս՝ ԺԹ. դարի վերջի—Ի. դարի սկզբի վարչա—քաղաքական վիճակն արձանագրած Ղ. Ինճիճեանը նշում է, որ «թեմ մենաստանիս են գիւղորայք Մշոյ՝ որք անկանին ի հարաւակողմն Եփրատայ, սկսեալ յարեւմտից գաւառին մինչ ի գիւղն Խորոնք, եւ Քարձոր. նաեւ վիճակքն Կինճ եւ Խուլի»⁶⁶: Ինչպէս արդէն նշել ենք, հեղինակը վանքին ենթակայ գաւառներից յիշում է նաեւ Իսիանը («Պանօքոց երկիր»)՝⁶⁷: ԼՃէի, Հայնիի եւ Սլիվանի թեմական պատկանելութեան մասին Ղ. Ինճիճեանը մեզ անյայտ պատճառներով ոչինչ չի հաղորդում: Ինչ վերաբերում է Բաղին գաւառի չորս գիւղերին՝ ապա դրանք այդ ժամանակաշրջանում լիովին անցել էին Բայաճոփտի նշանաւոր Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին՝ Հաւաւ գիւղի մօտ՝⁶⁸: Յուժ կարեւոր տեղեկութիւններ է պարունակում Տիգրանեան Սկրտիչ Վարդապետի գիրքը: Հեղինակի տուեալներով՝ 1840—1850ական թուականներին, իր առաջնորդ եղած ժամանակ, Ս. Յովհաննէսի թեմին էին պատկանում «Տէրիկ, Տարայ, Հայնի, ԼՃէ, Հագրոյ, Մէհրայնի, Սիլիվան, Խիան, Գուլթ, Յաւետի, Փեչար, եւ Մշոյ դաշտին մէջ ալ տասը կտոր գիւղորայք. 100 գիւղ. տունք 3700. անձինք 29,600»⁶⁹: Ինչպէս տեսնում ենք՝ Ս. Յովհաննէսի վանքը ոչ միայն պահպանել էր 1445 թուի կոնդակում յիշատակուած գաւառները՝ այլեւ ձեռք էր բերել նորերը՝ Դարան եւ Դերիկը՝ Մծրինի շրջանում⁷⁰: Ուշագրաւ են Ս. Տիգրանեանի այն տեղեկութիւնները, որ Հայնին, ԼՃէն, Փեչարը սկզբնապէս պատկանել են Աթախի Ս. Մակարայեցուոց—Առաքելոց վանքին, եւ «ապստամբութեան Քրթաց ժամանակին, սուրբ Օհաննէսցիք յափշտակած են»⁷¹: Ինչպէս երեւում է՝ թեմերն ընդարձակելու համար պայքարը երկու վանքերի միջեւ շարունակուել է նաեւ յետագայում⁷²: Ս. Տիգրանեանի տուեալները ցոյց են տալիս, որ Ս. Մակարայեցուոց վանքի միաբանութեանը, այնուամենայնիւ, յաջողուել է ետ բերել կորցրած տիրոջ թիւերը, որոնք, սակայն, նշանաւոր Բաղր—խանի 1840ական թուականների ապստամբութեան ժամանակ վերստին անցել են Ս. Յովհաննէսին⁷³: Հետաքրքիր է նաեւ, որ ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին վանքին ենթակայ գիւղերի թիւը գրեթէ չի տարբերուում կոնդակում նշուածից: Ս. Յովհաննէսի մասին տեղեկութիւններ է յայտնում նաեւ արեւմտահայ նշանաւոր հասարակական—քաղաքական գործիչ Գեղամ Տէր—Կապապետեանը՝ Մշոյ Գեղամը: Խօսելով, մասնաւորապէս, վանքի թեմի 1880ական թուականների վերջին վիճակի մասին՝ նա գրում է. «Թեմերն ալ ընդարձակ են, 12 գիւղ Մշոյ դաշտին մէջ, որք վանքին են սահմանակից, իսկ ի ներքին դաշտ (Տիգրանակերտ) նոյն

պէս թեմ են հետեւեալ գաւառականներն իրենց բոլոր հայաբնակ գիւղերով: 1. Խուլի, 2. Խիան, 3. Հավէտան, 4. Սլիվան, քանի մը գիւղ ի Պշերի եւ Զրուքան, Հագօր, Լճէ, Հայնէ գիւղաքաղաքներն...»⁷⁴: Յաւօք, նոր շրջանի վերաբերեալ այլ աղբիւրներ մեզ յայտնի չեն: Կարելի է միայն ենթադրել, որ յետագայ տասնամեակներին՝ ընդհուպ մինչեւ 1915 թուականը, թեմական սահմաններն էական փոփոխութիւններ չեն կրել: Մեզ յայտնի չէ նաեւ Ս. Յովհաննէսին ենթակայ բնակավայրերի քանակը Ի. դարի սկզբին (այս տեսակէտից կոնդակը եզակի է): Եթէ շուրջ 460 տարուայ ընթացքում թեմի որոշ գիւղեր անցել են այլ վանքերի, օրինակը՝ Բաղինը, ապա եղել են նաեւ նոր ձեռքբերումներ: Ստոյգ յայտնի է, որ վանքն ընդարձակ կալուածքներ ունէր շրջակայ Աւագհող կամ Աւզուխ (Աւձհող=Օձհող, հմմտ. նոյն Տարօնում Աւզաղբիւր<Աւձաղբիւր, Աւզուտ<Աւձուտ տեղանունները, Կեալախուլի (Կեալախուլի) եւ Տատրագոմ (Տատրըսգոմ) գիւղերում⁷⁵: Եթէ դրանցից առաջին երկուսը կոնդակում ընդհանրապէս չեն յիշատակուում՝ ապա երրորդը, ինչպէս վերն արդէն գրել ենք, սովորական տեղավայր է: Նշուած բնակավայրերն առաջ են եկել բաւական ուշ, ընդ որում նախապէս եղել են գոմեր, ինչպէս յուշում են Տատրիսգոմ (Տատրագոմ) տեղանունը եւ Աւագհողի «Սիրոյ գոմեր» երկրորդ անուանումը: Ի դէպ՝ մեր խորին համոզմամբ, վանքապատկան էր նաեւ մօտակայ Գոմեր գիւղը, որն իր անունը ստացել է տեղում սկզբնապէս վանքի անասնազոմերը լինելու պատճառով: Լուրջ փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել նաեւ բնակչութեան ազգային կազմում: Տարբեր աղբիւրների տուեալների համաձայն⁷⁶, 1870ական թուականների վերջին, կոնդակում յիշատակուած 116 բնակավայրերից (առանց «Ապիզողէ» եւ «Պասմ»ի) հայեր բնակուում էին միայն ութսունում, որից 42ում՝ քրդերի, դմլիկների, մասամբ նաեւ ասորիների եւ յոյների հետ: Լրիւ հայաթափ էին եղել 28 եւ աւերուել՝ ութը գիւղեր⁷⁷: Բնականաբար, այլազգաբնակ դարձած գիւղերն այլեւս չէին ենթարկուում վանքին, (որոշ վերապահումով՝ նաեւ աւերուած եւ անմարդաբնակ եղածները): Այս ամէնով հանդերձ, Ս. Յովհաննէսը շարունակում էր մնալ Արեւմտեան Հայաստանի խոշոր վանական հաստատութիւններից մէկը, որին քսաներորդ դարի սկզբին դեռ պատկանում էին մի քանի տասնեակ բնակավայրեր՝ բազմահազար հայ բնակչութեամբ:

Մեծ Եղեռնի ժամանակ Ս. Յովհաննէսի վանքը կողոպտուեց եւ աւերուեց, ոչնչացուեցին նրա արժէքաւոր ձեռագրերը, այդ թւում՝ կոնդակը: Բնաջինջ եղաւ նաեւ վանքապատկան բնակավայրերի հայութիւնը, որի սոսկ աննշան մասը փրկուեց՝ աշխարհասփիւռ լինելով:

ՃԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Թորքերը Ա. Յովհաննէսի Վանքը յորջորջում են Kizilkilise (Կարմիր Վանք): Լատինատառ անուանումները վերցրել ենք արեւմտագերմանական *Codex Kultur-Atlas* Թ. եւ Ժ. մասերում գետեղում թուրքական ռազմական քարտէսից (մասշտաբ՝ 1:300,000): Վանքի մասին աւելի հանգամանօրէն տես՝ Հ. Ռսկեան, *Տարած-Տորաքերանի Վանքերը*, Վիեննա, 1958, էջ 91-129: Այսուհետեւ՝ Ռսկեան:
2. Այսուհետեւ՝ ա.: Օգտուելով առիթից՝ մեր խորին շնորհակալութիւնն ու երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Վիեննայի Մխիթարեան միաբան Հ. Օգոստինոս Վ Սեքուլանին որը 1989 թուին Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրատան գլխատր ասանդապահ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի խնդրանքով պատրաստեց եւ Երեւան ուղարկեց թիւ 784 ձեռագրի համապատասխան թերթերի լուսապատճենը:
3. Այսուհետեւ՝ բ.: Տես՝ Մահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց Վանքի եւ շրջակայից*, [խմբ. Արա Գալայեան], Երուսաղէմ, 1967, էջ 199-204:
4. Այսուհետեւ՝ գ.: Տես՝ *Նօզարք Հայոց*, հատարեալ եւ ի լոյս ամեալ ձեռանք՝ Ղեւոնդի վարդապետի Փիղրալէմեան Տոսրեցոյ Վարազայ վանաց վանականի, Կ. Պոլիս, [Թ. Պ.], էջ 139-145 (ա.թ.):
5. Ընդգծումը մերն է: Մէկ այլ տեղ յիշում են Ներսէս Մեծը եւ Գրիգոր Տաբեացին: Ի դէպ՝ թէեւ կոնդակ ստորագրել է կաթողիկոսը՝ սակայն յայտնի չէ թէ կնքում էր թէ՛ չէր թէ՛:
6. Ռսկեան, էջ 108:
7. Բացի արդէն յիշատակուած արեւմտագերմանական *Atlas*ից՝ օգտուել ենք նաեւ հետեւեալ քարտէսներից. *Koriya Tureskoy Karti Aziatskoy Turtsii*, Izdannoy v. masshtabe 1:200,000 v 1330 godu bijri, t.e. v. 1911-12gg., M. 1:210,000, Tiflis, 1915-17, IV-15, V-13-14 պլանշէտները: *Eastern Turkey in Asia* [London], 1920, sheet 18, scale 1:250,000: Կարմիր Բանակի գլխատր շտաբի 1970-80ական թուականներին հրատարակած 10-37-11, 12, 10-37-16, 17, 18 պլանշէտները, մասշտաբ՝ 1:200,000:
8. Ա. թերթ 91աբ. բ., էջ 202: գ., էջ 143: Տուել ենք տեղանունների ստուգում եւ ճշգրտած տարբերակները:
9. Արաժանոց հիւսիս ընկած բնակավայրերը մտնում էին Ս. Կարապետի թեմի մէջ:
10. Տես ռուսական տասը վերստանոց քարտէս No. 81 պլանշէտը: Վերոյիշեալ լեռնաճիւղ ներկայումս կոչւում է Սոլխան, նաեւ՝ Սոլաղան, թրքերէնով՝ Solhan Dağları անձնայն հաւանականութեամբ համանուն դիմիկական ցեղի անունով:
11. Հանդիպում է նաեւ «ընդ առուով» տարընթերցումը, տես՝ գ., էջ 143:
12. Ակադեմիկոս Ս. Երեմեանն այս վանքը տեղադրում է Մասունի Գեղաշէն գիւղի մօտ, Կողբաձոր (այդ մասում՝ Սեմալ) եւ Շառտախ գետերի ջրբաժանում: Տես՝ "Taron v drevnosti i v sredniye veka" քարտէսը Ղ Այվազեանի *Istoriya Tarona i Armyanskaya Literatura IV-VII v.v.*, Yerevan, 1976 գրքում:
13. Ա. թերթ 91աբ. բ., էջ 201-202. գ., էջ 143:
14. Տեղանունների քրդական տարբերակներն՝ ըստ Յ. Օրբելու համակարգի: Տես՝ I.A. Orbeli, *Folklor i bit Moksa*, Moskva, 1982, s. 141-143.
15. Sharaf-khan ibn Shamseddin Bidlisi, *Sharaf-name*, perevod, predisloviye, primechaniya i prilozheniya E. I. Vasilyevoy, Moskva, 1967, t. 1, 2: 300: Այսուհետեւ՝ Sharaf-khan: Ի դէպ՝ Գերգինն նոյնպէս կոչուել է Ջարկան, որ ԺՁ-ԺԷ. դարերի օսմանեան ցուցակներում կը նշուի Zeriki ձեւով:
16. Հմնտ. «Թրոջըլ տաւանն Միիրնկան հանդերձ» պարբերութիւնը. գ. եւ բ.:

17. Տես՝ Sharaf-khan, s. 500.
18. Նոյն, էջ 314, 526:
19. Ընդգծումը մերն է:
20. *Մշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի*, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պերպերեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի. Փարիզ, 1960, էջ 21: Չեռագրերում հանդիպում են նաեւ այլ տարբերակներ՝ Կոզովիտ(ո), Կոկովիտ, Գոզովիտ: Հմմտ.՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Չեռագիր քիւ 2292(81ա), 2370(237-բ), 2748 (124ա), 3697(229բ), 5128(190բ) եւ 6485(92ա): Կարծում ենք թէ Շարաֆ-խանի յիշատակած ձեւը պահպանուել է այդ շրջանի Գրեխոխ(ի) գիղամուան մէջ. քրդերէն՝ Խոխի բլուր:
21. 1467(ՁԺՁ) թուի մի Աւետարանի յիշատակարանում կարդում ենք. «Շնորհիւ Տեառն, կատարեցի զգիրս քրիստոսական մատենիս... *ի զահս Մլինանկի ի քաղաքս որ այժմ կոչի Բապապ...*» ... Տես՝ ք., էջ 123: Ընդգծումը մերն է:
22. Sharaf-khan, s. 3147.
23. Հմմտ.՝ Բագրեւանդի «Նահեա» կամ «Նահին» գաւառը, որն անջատուել էր Ալաշկերտից՝ ընդգրկելով Կարաքիլիսայի շրջակայ բնակավայրերը: Տես՝ Վ. Ինճիճեան, *Մշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի*, մասն Ա., հտ. Ա., Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1806, էջ 115: Այսուհետեւ՝ Ինճիճեան:
24. Նոյն, էջ 245:
25. Հարկ է նշել, որ թէ՛ Պանոքին (Քանոքի), եւ թէ՛ Հանտին (Հաւէյի) սուլէյմանի ցեղի ճիւղերն էին: Տես՝ Sharaf-khan, s. 314: Ի դէպ՝ առաջինը պահպանուել է Կողբաձորի վերին հոսանքի շրջանում գտնուող Բանոկ կամ Պանոկ անուան մէջ:
26. Ա., թերթ 90աբ. ք., էջ 200-201. գ., էջ 141-142:
27. «յԱպեղոդն», տես Բ., էջ 201:
28. Այդ գիւղերն են՝ Քոուտ>Քարձոր (թրքերէն՝ Kâsor), Տարմածին>Քուրդմէյտան (տես՝ ք., էջ 201), Մլքաջուր>Նաւալեմուլք (թրքերէն՝ «մլքաձոր», «ջուր»>«ձոր»>«զետ» համարժէքից: Հմմտ.՝ թրքերէն՝ güzel-deresi, Sapor-deresi, Sason-deresi, Talori-deresi գետանունները են): Ծաղկունք>Չանգոք (թրքերէն՝ Zengök: Հմմտ.՝ Մոկունք>Manko, Հոնկունք>Heringök, Հաւկունք>Hevingok են.):
29. Վ. Պետոյեան, *Մասունի Բարբառը*, Երեւան, 1954, էջ 186: Այսուհետեւ՝ Պետոյեան:
30. Ամենայն հաւանականութեամբ վերջին ձեւն Առջիշէնի տարբերակներից է. արդեօ՞ք ղմիկերէն է:
31. Գրականութեան եւ Արտեստի Թանգարան, Թորոս Ազատեանի ֆոնդ, ցուցակ 3, գործի քիւ 30, թերթ 19: Այսուհետեւ՝ Նաճարեանց:
32. Նոյն, թերթ 20:
33. Չշփոթել Բերդի կամ Գենջի մօտ՝ Արածանու հանդիպակաց ափին գտնուող նոյնանման գիւղի հետ (կոնդակում հանդիպող Վերսը):
34. Հմմտ. Վասպուրականում գիւղերից Սըմք>Սընդ>Սինտի հետ:
35. Փ. Նաճարեանցի մօտ՝ Դմեզուր:
36. Ի դէպ՝ Փիրղալեմեանի մօտ այս ձեւով Կակուասը դարձել է Կաչուաս. տես՝ գ., էջ 142:
37. Նաճարեանցի մօտ՝ Գուրնըք. Լճի կազմում. թերթ 15:
38. Նաճարեանց, թերթ 24:
39. Ա.Մ. Կոլլուրակինի մօտ այս գիւղը յիշուած է Ազրվնիկ (Azivnik) ձեւով. տես՝ *Materiali dlia Voенno-statisticheskogo Ovozheniya Aziatskoy Turtsii*, t. 3, chast 2, Tiflis, 1890, s. 78: Յիշեալ ձեւն առաջ է եկել Սեւանի աղաւաղումից՝ Սեւանիկ>Սեւնիկ>Չինիկ>Չըվնիկ, որտեղից ածական աի յտելումով՝ Ազրվնիկ>Ավնիկ հմմտ. Քրդի գիւղերից Վարդենիկ>Ավրդնիկ:
40. Ռուսական հինգ վերստանոց քարտեւ, No. 11 սլլանշէտ: Ամենայն հաւանականութեամբ վերստանոց քարտեւ, No. 11 սլլանշէտ: Ամենայն հաւանականութեամբ վերստանոց քարտեւ, No. 11 սլլանշէտ:

- քանք Malabari [արաբատա՝ مالاباري] ձեւն առաջ է եկել արաբերենի>[սւլ] եւ, [ոէ] տառերի շփոթից: Գիւղը կոչուել է Փրեքաթման: Տես՝ Գ. Սրվանձտեանց, *Երկեր*, հտ. 1, Երեւան, 1978, էջ 75:
41. Հայկական աղբիւրներում Պաշըմբէ կամ Պաշըմբը:
 42. Գտնուում էր համանուն լեռան՝ բրբերէնով Hizzihi ստորոտին:
 43. Աբախը պատմական Հայաստանի նշանատր բերդաքաղաքներից էր՝ յայտնի դեռ Դ.–Ե. դարերից: Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ մինչեւ ԺԹ. դարի առաջին կէտը, համանուն Օճաքլիկի՝ բրբերէնով Atakhi կենտրոնն էր: ԺԹ.–Ի. դարերում, աստիճանաբար անշքանալով, Աբախը վերածուել էր հիմնականում քրդաբնակ գիւղի: Հայկական աղբիւրներում հանդիպում է Անթաղ կամ Այնթաղ անուններով. բրբերէնով Antak կամ Intaki:
 44. Տես՝ յօդուածի առաջին ենթագլուխը:
 45. Նաճարեանց, քերթ 39՝ «Կոմանէ Այնիպրգ»: Կոչուել է նաեւ Գոման: Տես՝ Սրուանձտեանց, *Թորոս–Աղբար*, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 237: Այսուհետեւ՝ *Թորոս–Աղբար*: Տես նաեւ՝ ԳԱԹ, Գ. Սրուանձտեանցի ֆոնդ, «Լրացուցիչ նիւթեր», գ. քիւ 23, քերթ 3:
 46. Ի դէպ՝ Ասիական Թուրքիայի քարտէսի ուստերէն պատճենում այս գիւղը նշուած է Mishrak ձեւով: Տես՝ VW14, Palu պլանշաւ:
 47. Հայկական աղբիւրներում Հոտնով:
 48. Քաքան՝ ըստ Նաճարեանցի, քերթ 37:
 49. Գիւղի մօտ. Ի. դարի սկիզբները դեռ պահպանուած վանքը կոչուում էր Չֆրի: Տես՝ Յարութիւն Ղազարեան, «Հագրոյ», Թ. Ազատեանի ֆոնդ, ց. 3, գ. քիւ 12, քերթ 1:
 50. Կարծում ենք որ սա նոյնպէս արաբատա գրութեան սխալ ընթերցման հետեանք է. كروز բառը կարելի է կարդալ եւ Քարոզ եւ Քերվեզ ձեւերով:
 51. Կողքի մէջ ենք ընդգրկել նաեւ Ռապատ նահիան:
 52. Տես՝ գ., էջ 142:
 53. Տես՝ ք., էջ 189:
 54. Ընդգծումը մերն է:
 55. Պետոյեան, էջ 188:
 56. Ըստ երեւոյթին՝ եղել է նաեւ Հոիկը>Հր[[ի]կը տարբերակը, որից էլ առաջ է եկել վերոյիշեալ ձեւը:
 57. Նախնական «ճանճանչ» ձեւից:
 58. Ամենայն հաւանականութեամբ «Կերենտինը» տարբերակից:
 59. Ըստ էութեան՝ սա տեղանունն արդ բարգմանութիւնն է: Ընդ որում ԺԹ.–Ի. դարերի հայկական աղբիւրներում հանդիպում է հենց երկրորդ ձեւը՝ Գալիեմուր, Գեյիեմուր, եւն.:
 60. ԺԹ.–Ի. դարերի հայկական աղբիւրներում Թըլբախ, Թըլբըվ, եւն.:
 61. ԺԹ.–Ի. դարերի հայկական աղբիւրներում Թիախա:
 62. «Մինոտ» բուն իմաստով նշանակում է «սահման»՝ յունարէն Syunorosից: Սակայն այստեղ այն ունի «արօտավայր», «անասուններ» արածացնելու տեղ՝ իմաստը: Ի դէպ՝ բառս հենց այդ իմաստով առ այսօր օգտագործուում է Ջաւախքի գիւղաբնակ հայերի շրջանում:
 63. Տես՝ ա., քերթ 91 ք. ք., էջ 202, եւ գ., էջ 143:
 64. Տես՝ անդ:
 65. Տանտրիագոմի մասին տես նաեւ յաջորդ ենթագլխում:
 66. Ինճիճեան, էջ 198:
 67. Նոյն, էջ 249:

68. Նոյն, էջ 226:
- ✓69. *Հայկի Գործոց Տիգրանեան Սկրիպի Հարդապետի և Առաջնորդ Քիրպեսարանու*.
Կ. Պոլիս, 1864, էջ 7: Այսուհետև՝ Տիգրանեան:
70. 1878 թուին Դերեկը (Տերրկ) Տիարապետի ստաջնորդութեանը ենթակայ թեմերից մէկն էր: Տես՝ *Թորոս-Աղբար*, էջ 232:
71. Տիգրանեան, էջ 7:
72. Յայտնի է, որ 1782 թուին անարդիւնք փորձեր են եղել Հազո, Հայնի, Լճէ գաւառները յանձնելու Ս. Մակարայեցոց վանքին: Տես՝ Ոսկեան, էջ 125:
73. Չենք բացառում, որ վանքի միաբանութիւնն այդ արել է վերոյիշեալ ազդեցիկ քրտի օգնութեամբ:
74. Գեղամ, «Մշոյ Ս. Յովհաննու վանքը», *Արևելք*, թիւ 1682, Կ. Պոլիս, 1889, էջ 3:
75. Ոսկեան, էջ 127:
76. Օգտագործել ենք հետեւեալ աղբիւրները՝ Նանարեանց, թերթ 9-41. Պ. Նարանեան, *Արքայ Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Եսպաղջուրի և Երզնկայու*, Կ. Պոլիս, 1883. *Թորոս-Աղբար*, էջ 166-167, 234-241. Ա. Տեր-Սարգսեանց (Տեկեանց), *Այցելութիւն ի Հայաստան*, Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Չանազան հեղինակների ֆոնդ, թրքապանակ թիւ 54, վտերագիր 13/ թերթ 14ա-19բ:
77. Առանձին բնակավայրերի մասին տեղեկութիւնները վերցրել ենք Ղ. Փիրղալեմեանից:

Գ.Մ.Բ.

THE ENCYCLICAL OF 1445
OF THE ST. JOHN'S MONASTERY OF TARON

(Summary)

KEGHAM MIHRAN BADALIAN

Mainly making use of the givens of the three copies of the encyclical of 1445 of the St. John's Monastery of Taron, the region lost forever in the days of the Armenian holocaust of 1915, the author tries to reconstitute the topographical area of all the districts, fiefs and feudory lands which the monastery owned way back from unknown times, but in due time were lost to Kurds and Turks, and either were completely changed in name or underwent corruption and hence were known in a variety of appellations.

According to the encyclical the monastery had quite a vast area of land and numerous villages all inhabited by Armenians; it also had plains, fields and pastures, springs and rivulets, castles and churches in different places, all in all, some two hundred pieces of them; of these 116 were, at least in 1870, inhabited sites of which eighty were only by Armenians, 42 by Kurds and Demliks, while there were others where Armenians lived mixed with Assyrians and Greeks. Of all these, 28 had lost their Armenian population, while eight were raised to the ground by marauding Kurds and Turks. The great massacres of the Armenians perpetrated by the Turks in 1915 did the rest, and now all Armenianship of the region from Mush-Taron to Diarbikir is wiped out. With this loss the ethnography too underwent a complete change and the new occupants of the area and habitable Armenian sites, the Kurds and Turks, changed not only the geographic and topographic appellations but also the demographic character of the latter.

In his article Badalian examines the site-names, both past and present, and with the help of German, Russian, Ottoman and modern Turkish popular and official maps tries to locate each mentioned site of the 1445 encyclical of the St. John's Monastery. According to the three copies existing at the present (one is an Armenian manuscript of the Matenadaran, and the other two published in the nineteenth century), the St. John's Monastery stood just on the border line of Taron and Sassun regions and included the districts and feuds of Taron, Kinj and Pechar, Baghin and Sevan, Hayni, Lije and Slem-anik, Moufarghin, Zereklik and Atakh, Kulb or Nahia and Gazkou, Mihranik, and Rapat Nahia districts. According to certain informations emanating from 1840-1850 decade, this area included more than one hundred villages, with 3700 families and around 30,000 inhabitants.

Though the loss for Armenians in 1915 holocaust was immense in all respects,

the "St. John's Monastery was looted and destroyed, precious manuscripts annihilated and the [original] encyclical with them, the Armenians of the sites belonging to the monastery were exterminated, and just a small number of them were saved through dispersion". The new-comers and the new lords of the land now endeavour to show to the world that the region from Mush-Taron to Diarbekir was and has always been Turkish and Kurdish, while Badalian proves with the corroboration of various sources just the opposite and to re-establishes and to restores the original site-names of the places.